

LOGIKA U ALBERTA BAZALE S OSVRTOM NA PETRASU I FILIPOVIĆA¹

SREĆKO KOVAČ

(*Institut za filozofiju,
Zagreb*)

UDK 160
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 20. XI. 1995.

Sastavni dio Bazaline² filozofije »voluntarističkoga aktivizma« (kako ju sam nazivlje)³ jest i logika. Najvažniji je izvor za njezino proučavanje Bazalin nedovršen rukopis iz logike.⁴ Kako je Bazalina teorija suda, uz manje razlike, gotovo jednaka onoj njegova učenika Marijana Petrasa⁵, obje se mogu pro-

¹ Tvorbeni sam pravopis obratio u izgovorni u skladu (uz neke iznimke) s priručnikom koji je trenutno odobren za uporabu u školama.

² Općenito o Bazali (1877. – 1947.) usp. članak V. Filipovića u HBL, 1 (izdano 1983.), kao i članke istoga pisca *Albert Bazala (13. VII. 1877.–12. VIII. 1947.)* u: *Ljetopis JAZU*, 56, 1952., str. 311–318 (sadrži bibliografiju) i *Filozofska misao Alberta Bazale* u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 7–8, 1978., str. 7–25. Od novijih radova spomenimo priloge za simpozij u povodu četrdesete obljetnice Bazaline smrti *Filozofsko djelo i djelovanje Alberta Bazale*, objavljene u *Pril. za istr. hrv. fil. bašt.*, 27–28, 1988., str. 87–180 (pišu R. Supek, B. Bošnjak, Lj. Schiffler, F. Zenko, G. Gretić, Z. Posavac, M. Brida, B. Kalin i J. Marinković); G. Gretić, *A. Bazala – utemeljenje i konstitucija »ideje nacionalne filozofije«*, u: *Pril. za istr. hrv. fil. bašt.*, 31–32, 1990., str. 41–78; isti: »*Narod je duševni čin*«, u: *Encyclopaedia moderna*, 43, 1993., str. 186–192; B. Kalin: *Albert Bazala o psihologijskom eksperimentu i obuci koja privodi samostalnom mišljenju*, u: *Pril. za istr. hrv. fil. bašt.*, 29–30, 1989., str. 187–189; F. Zenko, *On the Concept of (Croatian) National Philosophy in the Work of Albert Bazala*, u: *Synthesis philosophica*, 16, 1993., str. 513–530.

³ A. Bazala, *Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma ovamo*, Zagreb, 1936., str. 14.

⁴ Taj se rukopis nalazi u svežnjevima X i XII Bazaline rukopisne ostavštine, te u još jednom svežnju također označenom s »X«, koji ćemo mi označiti s »X(a)«. Bazalina je ostavština dostupna na Institutu za filozofiju u Zagrebu.

⁵ »...s poštovanjem se sjećajući svog sveučilišnog učitelja filozofije kao nauke i kao proživljenog uvjerenja«, ..., M. Petras, *Prof. Dr. Albert Bazala. Prigodom 60godišnjice zaslužnoga hrvatskog mislioca*, u: *Jutarnji list*, 26, 1937., br. 9144 (12. 7.), str. 6. Petras piše o Bazali i u prikazu *Albert Bazala: Filozofske studije II. Sviet i sviet, subjekt i objekt*, u: *Alma mater croatica*, 6, 1942.–1943., str. 99–101.

Logiku suda Petras je izložio u knjizi *Teorija suda*, Zagreb, 1935. Kao disertacija prihvaćena na Zagrebačkom sveučilištu 1935. (ispitni odbor: A. Bazala, S. Matičević i R. Bujas). – Ta je knjiga i

učavati i prikazati zajedno. Napomenimo da činjenica što je Bazalin rukopisni primjerak nastao velikim dijelom nakon Petrasove disertacije, dopušta gdjegdje i mogućnost Petrasova utjecaja na Bazalu, no o tom je teško nešto podrobnije sa sigurnošću tvrditi. Nadalje, važne ćemo Bazaline misli o logici naći već i u ranom spisu o Kačićevim *Elementa peripatetica*⁶, pa ćemo se najprije na tom spisu kraće zadržati.

Od temeljnih Bazalinih (i Petrasovih) shvaćanja u logici polazi i Bazalin nasljednik na katedri Zagrebačkoga sveučilišta – Vladimir Filipović.⁷ No uočljive su i neke važnije promjene, na koje ćemo posebno upozoriti.

BAZALA O KAČIĆEVOJ LOGICI

U potonjem spisu iz 1907. godine Bazala razmišlja o tom da bi se na temelju Kačićeva teksta, koji bi se mogao »prema novijem shvaćanju... mjestimice upotpuniti i ispraviti«, mogla prirediti nova *Logika* za uporabu u školama. U to

nakon 1945. na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, dok je kolegij iz logike vodio V. Filipović, bila na popisu obvezatne literature iz logike za studente filozofije – taj podatak zahvaljujem dr. Zlatku Posavcu. Poslije je pak bila zadržana na popisu izborne literature iz istoga predmeta.

Objavljeni su biografski podatci o Petrasu nepotpuni (nema, primjerice, godine rođenja). Na ostalim sam podatcima vrlo zahvalan gđi Mladeni Tkalčević (Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb). M. Petras rođen je u Rijeci 18.7.1912. god. Do 1945. živi u Zagrebu gdje radi na Visokoj pedagoškoj školi te surađuje, primjerice, u *Hrvatskoj enciklopediji*. Potom do odlaska u mirovinu predaje metodiku na Višoj pedagoškoj školi u Splitu, nakon čega povučeno živi u Zagrebu.

Spomenimo neke od Petrasovih radova osim disertacije: *Kultura i odgoj*, u: *Napredak /Zagreb/*, 81, 1940., 10, str. 395–402; *Filozofija u srednjoj školi*, u: *Nastavni vjesnik*, 50, 1941.–1942., 3, str. 209–219; *Estetsko područje*, u: *Nastavni vjesnik*, 51, 1943.–1944., 1–2, str. 93–106; *Problematika pedagoške psihologije*, u: *Napredak /Zagreb/*, 84, 1943., 5–6, str. 129–140 (p.o. Zagreb, 1943.); *Gradivo i oblici odgojne nastave*, u: *Napredak /Zagreb/*, 85, 1944., 5–6, str. 129–143 (p.o. Zagreb, 1944.); *Pedagoške analize / M. Petras i D. Viher*, Split, 1961. (23 str.); *Odgoj i tehnika*, Split, 1962. (p.o. iz: *Školski vjesnik*, 12, 1962., 4).

⁶ Rukopis je izdao V. Filipović. Usp. A. Bazala: *Kačićeva »Elementa peripatetica«*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 3–4, 1976., str. 189–220. – O tom Kačićevu tekstu usp. Čehok, Ivan: *Kačićevo umaćenje Scotova nauka o univerzalijama*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 33–34, 1991., str. 159–168.

⁷ Općenito o V. Filipoviću (1906.–1984.) usp. članke F. Zenka *Život i djelo Vladimira Filipovića kao signum temporis*, u: *Prilozi za istr. hrv. fil. bašt.*, 21–22, 1985., str. 163–181 i Dražena Budiše *Životopis i bibliografija radova Vladimira Filipovića*, u: *Svesci*, 58, 1985., str. 86–91. O pojedinim aspektima Filipovićeve rada usp. i ostale priloge za simpozij *Život i djelo Vladimira Filipovića* objavljene u gore cit. broju »Priloga« (M. Brida, A. Vukasović, Lj. Schiffler, Ž. Dadić, H. Festini) kao i u broju 23–24, 1986. (B. Kalin, G. Paro).

V. Filipović napisao je *Logiku*, Zagreb, 1941., odobrenu 1941. za »privremenu« uporabu u srednjim školama u Banovini Hrvatskoj. Institut za filozofiju (Zagreb) posjeduje i tipkani primjerak Filipovićeve *Logike*, koji je naknadno doraden za tisak. Ta inačica još nema IV. dio (Zaglavak), kojega je I. poglavlje (Mjesto logike u okviru filozofije) tu bilo na početku *Uvoda*. Također nema prvoga poglavlja *Uvoda* pod nazivom *Što je logika*. Inače, u samom teksta nema većih ni važnijih razlika.

je doba, naime, još u porabi Arnoldova logika (1888., 2. izd. 1898.), prvi put izdana, kako vidimo, dva desetljeća prije nego što Bazala piše svoj tekst, a upravo je te, 1907. godine izašlo i njezino treće, djelomice izmijenjeno izdanje.

Ta Bazalina ideja da se za nastavu logike upotrijebi stoljeće i pol stari tekst, može čuditi. Ali je Bazalino mišljenje bilo da nije dobro u školskoj knjizi »jednostrano« iznijeti samo nazore suvremenoga doba (kao »gotovu istinu«). To bi po njem vodilo »nekritičnomu preuzimanju nazora«, njihovu ukočenju i dogmatiziranju (str. 215). Nasuprot je tomu potrebno, prema Bazali, primijeniti *povijesni* pristup – dati, s jedne strane, uvid u »postanje i razvoj filozofijskih problema«, a s druge strane, polazeći od nekoga »štiva« i u njem sadržanih postavaka, dati osnovicu za raspravljanje, vježbanje samostalna i kritična razmišljanja (str. 214). Ovo potonje tim više jer se tako mogu sučeljavati »stariji« i »novi« nazori. Ni u jednoj hrvatskoj knjizi za logiku od Pacelove iz 1868. do danas nisu do te mjere kao ovdje konceptijski u Bazale naglašeni povijesni pristup (Bazala usporedno radi na svojoj *Povijesti filozofije*) i rad na izvorniku.

Nadalje, Bazala općenito skolastičkoj filozofiji priznaje veliko značenje i ističe da na nju upozoravaju i neki noviji mislitelji (kao J. S. Mill i W. Hamilton). Na više mjesta Bazala naglašuje srodnost skotističke skolastičke logike, kako je izložena u Kačića, s novijim naukom J. S. Milla (npr. o razdiobi imena, o dokazu kao glavnom predmetu logike) i W. Wundta (npr. o apercpciji, o postanku riječi). Uz to, skolastika je, napominje Bazala, povezana i srodna i s »najmodernijom logikom«, koja je još uvijek, smatra, velikim dijelom aristotelovska. Bazala je na taj način puno više od Markovića i Arnolda naglasio važnost i suvremenost skolastičke logike, i time na određen način htio objediniti skolastičku i neskolastičku logičku tradiciju. Napomenimo da je, s druge strane, prije toga i Bauer pokazao, uz bitne razlike, i neka bitna poklapanja između Wundta i skolastike u logici.⁸ To je isticanje skolastike u Bazale poslije (npr. u rukopisnom primjerku *Logike*) ipak puno manje – ali na nekim se mjestima pozivlje na Tomu Aquinskoga, Alberta Velikoga, Dunsu Scota, od suvremenih spominje, primjerice, J. Geysera, M. Honeckera, J. Lindworskoga. Napomenimo da Petras želi opovrgnuti Geysеровu argumentaciju protiv četveročlanoga ustroja suda (nav. mj., str. 36–38).

Važno je za Bazalu, napokon, i to što bi se takovom uporabom Kačićeve logike uspostavio i priključak na baštinu vlastitoga naroda (radi se o »djelu našega čovjeka«). Valja pritom imati na umu i to da upravo skolastika (pa i njezina skotistička tradicija) čini vrlo znatan dio hrvatske logičke baštine. To je svakako vrlo zanimljiva zamisao o tom kako ispuniti zahtjev što ga je Marković postavio u svom rektorskom govoru 1881. ne samo za mehaničkim skupljanjem djela sta-

⁸ Usp. A. Bauer, *Wundtov metafizički sustav*, osobito prvi dio u Radu JAZU, 127, 1896., str. 210–248.

rih hrvatskih filozofijskih pisaca nego i za njihovim organskim pripajanjem hrvatskomu suvremenom životu.

No ideju prerade Kačićeve logike u suvremeni »propedeutični udžbenik« (slično, kako sam spominje, Trendelenburgovim *Elementa logices Aristoteleae*) Bazala nije ostvario. Preostaje razmotriti Bazalinu ostavštinu iz logike te vidjeti kakovo je shvaćanje logike tu zastupao.

RUKOPISNI PRIMJERAK LOGIKE

Najprije nekoliko riječi o značajkama primjerka.

Svežanj X sadrži tekst naslovljen na posebnoj listi s *Uvod* i sastoji se od 37+4 obrojčanih listova (1–37 i ponovno 31–34), 52 dodana i na različitim mjestima umetnuta lista, od još dva lista iz rukopisnoga primjerka disertacije *Teorija suda* Marijana Petrasa te napokon od nekoliko listića s bilješkama na njemačkom. Rukom ispisani listovi različite su veličine. Tekst je uglavnom cjelovit, uz određene prijekide i dodane bilješke pri kraju teksta te ostavlja dojam gotovo dovršena uvodnoga poglavlja, kojemu pri kraju još nedostaje konačna redakcija.

Svežanj XII sadrži pojedine dijelove samoga logičkoga nauka i sastoji se od mnoštva nejednakih i u različitoj mjeri ispisanih listova različite veličine. Listovi su skupljeni u nekoliko skupina s naslovima: *Sud*, *Odnosi sudova (izvod)*, *Načela suđenja*, *Pojam*, *Kategorije* i *Zaključivanje, induktivno i deduktivno zaključivanje, krivo zaključivanje, Povijest logike*. Cjelovitiji su tekstovi *Odnosi među sudovima*, *Načela suđenja* i *Kategorični silogizam* (iz dijela o zaključivanju), dok su ostali dijelovi fragmentarni, često samo bilješke, gdjekad i na njemačkom jeziku. Neki listovi koji se nalaze u svežnju nisu uvršteni ni u jednu od gornjih skupina. U tom se svežnju nalazi i hrvatski djelomičan prijevod Windelbandova članka »Principi logike«, što ga je potpisao tadašnji student filozofije Kamilo Brössler⁹. Prijevod je pisan strojem i ima nadnevak »U Zagrebu, dne 24. X. 1932«.

a) Pod nazivom *Sud* skupljena su ukupno 62 lista različite veličine, na kojima su s jedne strane bilješke, najčešće ne u cjelovitim rečenicama, a manjim je to dijelom i neprekinut tekst. Veći je dio tih bilježaka pisan raspisanim i teže čitljivim rukopisom. – Na vrijeme nastanka upućuje nekoliko okolnosti. (1) Najprije, dio bilježaka (raspisanim rukopisom) sadrži i osvrte na Petrasovu teoriju suda, a među spomenute su listove umetnuta i tri lista iz rukopisnoga primjerka Petrasove disertacije (jedna je bilješka napisana i na samom Petrasovu

⁹ O K. Brössleru (1901.–1967.) usp. članak u HBL, 2 (izd. 1989.). Nakon učiteljske službe bavi se socijalnom skrbi i pedagogijom iz kojih područja također i objavljuje.

rukopisu). Dio se bilježaka, opet, nalazi na poledini tipkanoga primjerka Bazalina spisa *O ideji nacionalne filozofije* (prvi put izdano 1937./1938., zasebno 1938.) i spisa *Napomene uz problem rase* (izdano 1939.). Sve su te bilješke nastale, dakle, najranije sredinom ili u drugoj polovici tridesetih godina. (2) Nadalje, dok su sve te bilješke pisane raspisanim, nečitljivijim rukopisom, neke su zabilješke pisane urednijim i čitljivijim rukopisom i vjerojatno su starije. Na stariji datum upućuje i činjenica da literatura citirana na jednom od tih listova (30) nije novija od 1904. godine kao i fizička sličnost listu iz nauka o pojmu datiranom 1909. godine. No i na tim starijim listovima ima naknadno dometnutih, novijih bilježaka.

b) Skupina listova pod naslovom *Odnosi sudova* (izvod) fizički je donekle slična *Uvodu*, ali je tekst pisan plavom tintom. Pisan je na poledini strojopisnoga primjerka disertacije Vladimira Filipovića *Problem vrijednosti: historijska i kritičko-sistematska rasprava* (1930.) i rukopisnoga primjerka teksta *Estetski doživljaj* Julija Mankanca (obj. 1928.). Tekst, koji je dosta cjelovit, najranije je, dakle, mogao nastati početkom tridesetih godina.

c) Isto vrijedi i za listove pod naslovom *Načela sudenja*, s time da je to gotovo dovršen tekst.

d) Pod naslovom su *Pojam* okupljene bilješke zapisane uglavnom na poledini primjerka Filipovićeve disertacije, Mankančeva *Estetskoga doživljaja* i Bazalinih *O ideji nacionalne filozofije* i *Napomena uz problem rase*. Jedan je list datiran 19.9.1909.

e) *Kategorije* obuhvaćaju zabilješke i sheme starijega postanka (najnovija citirana literatura jest iz 1907.).

f) Pod naslov *Zaključivanje* uključeni su listovi s bilješkama i cjelovitijim odlomcima većinom na poledini Filipovićeve disertacije, *Estetskoga doživljaja* i strojopisnoga primjerka Bazalina *Značenja mistike u životu ljudskom* (obj. 1938.). Na jednom je listu uzet primjer »logaritam od 1942« – možda je uzeta upravo godina kada je bilješka pisana? Prilično je cjelovito poglavlje o kategoričnom silogizmu, za koje možemo ponoviti sve što je rečeno za *Odnose sudova*.

U svežnju XII nalazimo i kratki ocrtni povijesti logike u starom, srednjem i novom vijeku. Taj je tekst starijega postanka. Kako se u njemu upućuje i na dijelove 3. sveska Bazaline *Povijesti filozofije*, vjerojatno nije stariji od 1912., kada je taj svezak izašao.

Svežanj X(a) sadrži zabilješke na različite teme iz logike, kao što su predavanje i mišljenje, predodžba i mišljenje, nauka o znanostima, heuristika, sistematika, dokaz itd. Manji je dio toga rukopisa cjelovit, neprekinut tekst (*Predodčivanje i mišljenje*). Velik je dio teksta u tom svežnju pisan na poledini Filipovićeve disertacije, Bazalinih *O ideji nacionalne filozofije* i *Napomene o*

problemu rase te Petrasove *Teorije suda*. U tom je svežnju i velik dio rukopisnoga primjerka Petrasove *Teorije suda* kao i jedan sažet prikaz logike nepoznatoga pisca na 24 velike stranice strojopisa s nadnevkom »17. XI. 1940.«.

Spomenimo da za istraživanje Filipovićeve ostavštine ne mora biti nevažno da se u Bazalinoj ostavštini nalazi, možda ne cjelovit, primjerak Filipovićeve disertacije.

BAZALINA UVODNA RAZMATRANJA O LOGICI

Logika, psihologija i spoznajna teorija

Budući da se logika bavi, navodi Bazala, mišljenjem, on najprije, kao što je često u uvodima u logiku, želi razgraničiti logiku od psihologije, koja također ima mišljenje kao svoj predmet. *Psihologija* objašnjava mišljenje »kao prirodni proces« (X, 4a), razlaže ga na uzroke i posljedice i ustanovljava zakonitost misaonih radnja (X, 4 i 4a). Tako određena ona ne može obuhvatiti mišljenje u svim njegovim aspektima. Bazala će najprije pokazati dokle doseže psihologija u odnosu na važniju, praktičnu ulogu mišljenja (od privrede i tehnike, do moralna, umjetosti i vjere), a poslije će, prešavši na teorijsku ulogu mišljenja (u spoznavanju) – gdje svoje mjesto ima i logika – konačno odrediti odnos logike i psihologije, posebice kroz diskusiju s psihologizmom i logizmom.

Bazala ističe službu mišljenja u »praksi života«, u kojoj je i težište čovjekova »bića«. »Zadatak i cilj« čovjekov, naglašuje, nije samo da misli »nego da umno živi« (X, 5), pa je »funkcija mišljenja«, napokon, »upravljena na uređenje života, gdje joj je izvor i utoka« (X, 6). Psihologija pritom, doduše, može obuhvatiti »vrednosno presuđivanje« prema »idejama koje upravo dominiraju u svijesti« (prema »'duhu' pojedinaca, grupâ, staleža« itd., koji zajedno čine 'duh vremena'), a koje se pomoću razuma i mišljenja uzdiže nad razinu »neposrednoga doživljavanja«, »osjetne i nagonске sfere«, »osjećajne i voljne podloge«. No psihologija nikako ne može doprijeti do razine kritičkoga odnosa prema samim vrjednotama koje upravo vladaju, do kritičkoga promatranja ideja, do čega se razum uzdiže refleksijom na samo vrjednovanje prema »duhu vremena«. Na psihologiju se stoga mora nadograditi »nauka o vrednotama« (»posebne nauke o vrednotama«, »opća teorija vrednota«, »filozofija kulture«; X, 9).

U kojem pak obziru logika obuhvaća mišljenje, pokazuje se, međutim, ne u praktičnoj ulozi mišljenja (gdje mišljenje tek surađuje), nego u njegovoj *teorijskoj* ulozi, kada se mišljenje (kao samostalan činitelj) javlja u službi *spoznavanja*. Ustroj teorijske funkcije naličan je onomu praktične funkcije. Tako se nad »struju doživljavanja« (»struju svijesti«), koja u »vječnoj izmjeni« donosi »građu« te predstavlja »sadržajnu stranu doživljavanja«, uzdiže mišljenje, koje

»prerađuje« »doživljajne podatke« analizom i sintezom, razlikujući »važno« i »sporedno«, razlog i posljedak, unoseći u doživljajnu struju »stalnost«, objektivnost i nužnost. Karakteristično je za Bazalu pritom isticanje da mišljenju pripada »napon«, »intenzija«, »volja k mišljenju«. Naime, za razliku od doživljajne struje, koja sama od sebe »navire« i »nadolazi«, misli nam nisu gotove dane, nego traže »sabiranje snage svijesti«, potrebno je »htjeti misliti« da bi se neka misao postavila, izgradila, usavršila (X, 13a). Na taj način nastaje svakodnevno praktično znanje i, napokon, »nauke«. Da bismo došli do logike, potrebno je izvršiti još jedan »zaokret u svijesti« (to je sada treća razina) i osvrnuti se na sam »postupak spoznavanja«, na samu »razumsku funkciju« ukoliko općenito pripada »teorijskomu duhu«. Tako nastaje »opća teorija razumske funkcije« (»teorija teorijskoga duha«, »teorija teorijske funkcije«), koja se dijeli na *logiku*, s jedne strane, i *spoznajnu teoriju* i *kritiku*, s druge strane.¹⁰

Logika se, pokazuje Bazala, razlikuje od spoznajne teorije po tom što se bavi unutrašnjom stranom »intencionalnoga akta« mišljenja, ona je »teorija razumske ideje same«, dok se spoznajna teorija bavi izvanjskom stranom toga akta, tj. odnosom mišljenja prema objektu (X, 17 i 21). Logika se bavi »principima i na njima osnovanim načinima razumnoga mišljenja«, »općim oblicima i načinima opravdanja misli«, ona je »nauka o razložitom mišljenju«. Upravo iz »sile razloga« potječe logičko opravdanje neke misli, njezina »uvjerljivost« i »priznanje« (X, 17, 19, 20). Za razliku od *psihologije*, koja se kao »nauka o doživljavanju« bavi izvorima i uzrocima mišljenja »po prirodnoj nuždi zbivanja«, logika se bavi valjanošću, ispravnošću i razumskim opravdanjem misli (X, 20). Za razliku od »*pojedinih nauka*« (uključujući i psihologiju), koje oblike razumnoga mišljenja primjenjuju na posebnoj, »konkretnoj građi«, logika se bavi samim oblicima razumnoga mišljenja uopće – ona je u tom smislu »najopćenija nauka«, a njezin je predmet *formalan* (X, 24). Za razliku, napokon, od *spoznajne teorije*, koja se bavi 'realnom' vrijednošću mišljenja za spoznaju samih predmeta, stvari, logički je predmet »*ideelan*«, same su misli, »misaoni fenomen«, onaj »materijal« koji logika obrađuje (X, 24).

Formalizam. Logički oblici i bitak

U Markovićevoj i Arnoldovoj tradiciji Bazala odbacuje logički formalizam. Još u bilješkama iz povijesti logike, koje su starijega postanka, Bazala zaključuje da »logika ne može oblike mišljenja same za se posmatrati, nego u odnošaju sa

¹⁰ Windelband će logiku u najširem smislu upravo izjednačiti s »teorijom teorijskoga razuma«. On će sasvim dosljedno istaknuti da su znanosti polazište logici: »...prema svojoj najvlastitijoj zadaći logika je ipak filozofijska teorija znanosti: i u tom smislu znanosti, onako kako opstojе kao povijesno postale činjenice, tvore empirijsku osnovicu na kojoj se logika treba orijentirati.« (W. Windelband, *Die Prinzipien der Logik*, Tübingen, 1913., str. 2, 13; usp. i Brösslerov prijevod, str. 1, 5).

sadržajem – logika mora biti formalna i realna«. Pritom i izričito upućuje na Markovićeve *Logiku* (skripta).

U rukopisnom primjerku *Logike* upućuje na razliku između *formalne* i *formalističke* logike. Prva, naime, polazi od sadržajnih, pojedinačnih misli, »realne pojedinačnosti«, »spoznajne zazbilnosti« kao »materijala«, te iz njih »odnemarivanjem« (apstrakcijom) izvodi »općenu formu«, »zakon«, »ideju« (X, 24a, 24b). Formalistička se pak logika ne drži sadržaja, nego je i u svom »postupku« formalna, smatra da su i oblik i sadržaj samo dvije strane u samoj misli te logičnost u potpunosti svodi na misao. U tradiciji Markovićeve kritike herbartovaca i algebrista, kao zastupnike formalizma Bazala navodi Herbarta i Drobischa te »matematičku ili simboličku logiku« (»logistiku«), koja se temelji na sličnosti mišljenja i računanja. Bazala spominje da na tu sličnost upozorava Hobbes, da su ideju »logičkoga računa« iznijeli još Lull i Leibniz te navodi neke predstavnike matematičke logike (Boole, Jevons, Schröder, Peirce, Russell, Couturat) (X, 24b¹¹).

Kakav je, prema Bazali, odnos logičkih oblika i *objektivnoga bitka*? To što je logika po svom predmetu formalna, »zadržava se na formalnim uvjetima znanja«, dakako, ne isključuje da logički oblici imaju »vezu s bitkom«, da imaju i »stvarno značenje«, samo što se ona time zbog ograničenja svoga »naučnoga zadatka« ne bavi (X, 25). Logičkomu stajalištu ne protuslove ni ontologijsko »osnovanje« logike (realizam, objektivizam), kao ni idealizam (kantovskoga tipa), konceptualizam ili terminizam, samo što te rasprave već ulaze u spoznajnoteorijsko područje, u prijemor empirizma i racionalizma (koji se međusobno približuju u kritičkom empirizmu i kritičkom racionalizmu). Na svim se tim stajalištima daje izgraditi logika. Ipak, Bazala smatra da logika uzimlje odnos mišljenja i bitka u obzir, doduše, samo kao »načelnu pretpostavku« da je mišljenje neizbježno vezano s iskustvom, misaona ideja s »opažajnom građom« (X, 25–26). Na rubu logičkoga zanimanja Bazala također spominje i problem odnosa između mišljenja i »*subjektivnoga bitka*«: otkriva li se mišljenju bitak svijesti u potpunosti ili pak »korijen svijesti« leži »dublje, no što mišljenje dopire« (X, 30a)?

Problem važenja. Psihologizam i logizam

Vidljivo je iz prethodnoga da misli nemaju već same po sebi logičku opravdanost, razložitost. »Misaone odluke« tek po »logičkoj ideji« stječu dodatnu »snagu« koju Bazala nazivlje »važenjem« (X, 31). »Važiti... znači postavljati sa nuždom razumske uvjerljivosti« (isto). To »neodoljivo za sobom povlači priznanje«, i to zato jer »smiruje teorijsku težnju« (isto). Izrazi koji se u tim Bazalinim

¹¹ Usp. i A. Bazala, *Povijest filozofije*, sv. 3., Zagreb, 1912., str. 339.

odredbama javljaju (»snaga«, »neodoljivost«, »težnja« itd.), jasno upućuju na voljnu, »intenzionalnu« značajku koju ima svaka misao, a koja se u logici na neki način pročišćuje do »smirenja«, »priznanja« i samoga »važenja«. Ponad doživljaja i misli uzdiže se, dakle, kao 'treće carstvo' »idealni prostor važenja«. Na temelju toga Bazala može reći da je logika »sistematski prikaz teorijskih važenja« (isto).

Voljna, intenzionalna značajka misli važnu ulogu ima već u Markovića i Arnolda. Arnold ju je u naznakama čak razvio do svojevrsnoga subjektivnoga apriorizma. Obojica su se pritom znatno oslonili na W. Wundta, u kojega Bazala boravi 1905/1906. i kojega u svojoj *Povijesti filozofije* smatra »danas najvećim njemačkim filozofom«¹². Također smatra da su upravo Wundt i Sigwart (kojega osobito cijeni i Arnold) sročili »danas najbolja djela« na području logike i spoznajne teorije. No Bazala se naglašeno orijentirao i na novokantovce, osobito na Windelbanda i Rickerta (koje u 4. izd. *Logike* spominje i Arnold). U samoj diskusiji o problemu psihologizma i logizma u izgradnji svoga posredničkoga stajališta, za koje se odlučuje, uvelike slijedi Windelbanda. »Intenzionalnost« je, slično donekle Rickertu, razvio do (ni subjektivnoga, ni objektivnoga) »carstva« logičkoga važenja.¹³

Rasprava između *psihologizma* i *logizma*,¹⁴ kako ju razumije Bazala, vodi se upravo o važenju. Prema stajalištu *psihologizma* logička je zakonitost ishod povijesnoga razvoja ljudske svijesti (X, 31–33), dok je prema stajalištu *logizma* »logička funkcija« »samosvojna« i »ne da se izvesti iz iskustva«. Štoviše, »logička je ideja« neovisna kako o psihologijskom subjektu i aktima mišljenja tako i o objektu (X, 34). Glavni je predstavnik logizma, prema Bazali, Husserlova fenomenologija, gdje važenje potječe iz »transcendentalne subjektivnosti«, iz »smisla«, koji je neovisan o stvarno izvršenim činima mišljenja i »realno-psihologijskom subjektu« (X, 35–37).¹⁵

Bazala nastoji *pomiriti* psihologizam i logizam na sljedeći način. Psihologizmu daje za pravo, smatrajući da nema »logičke funkcije« ni »smisla« izvan vremenskoga, uzročnoga zbivanja svijesti. »Logička sfera pretstavlja naročiti izbor iz psihologijski mogućih radnja mišljenja« (X, 38).¹⁶ No isto to mišljenje

¹² A. Bazala, *Povijest filozofije*, sv. 3., Zagreb, 1912., str. 251.

¹³ U tom smislu u spisu *Svijest i svijet, subjekt i objekt*, u: Rad JAZU, 272 (1941.), str. 145, daje Windelbanda kao primjer otklona od »teleologijskoga kriticizma« u smjeru psihologizma. Iako se Bazala znatno oslanja i na Rickerta i na Laska, priključuje ih logistima (X, 34).

¹⁴ O tom usp. već i Bazalinu *Povijest filozofije*, sv. 3., Zagreb, 1912., str. 339–341.

¹⁵ Usp. osvrt na raspravu između psihologizma i logizma u *Svijet i svijest, subjekt i objekt*, na nav. mj., str. 142–147. Usp. i Bazalinu *Povijest filozofije*, 3, Zagreb, 1912., str. 340–341 i 392.

¹⁶ Usp. i Windelbanda, koji kaže da »oblici ispravnoga mišljenja« »predstavljaju svrhom istine određeni izbor iz psihologijski mogućih oblika predodžbenoga gibanja« (*Die Prinzipien der Logik*, str. 17; Brösslerov prijevod, str. 7). Usp. i W. Windelband, *Präjudien*, 2. izd., Tübingen /etc./, 1903., str. 263, 265.

(i drugi oblici »duševnoga života«), koje se »kao prirodni fenomen« odvija po zakonu kauzaliteta, stoji i »pod vidom savršenstva u znaku svrhe« (X, 38). Logičnost postavlja mišljenje u odnos prema nekome »zadatku«, prema »cilju«, prema onomu što se hoće, što treba biti.¹⁷ Taj se aspekt mišljenja može uočiti u samome stvarnom, uzročnom odvijanju mišljenja u svijesti ako se gleda 'drugim očima', ako se »promijeni stav« i »pogled« usmjeri ne »regresivno«, prema prošlom i prema uzrocima, nego »prospektivno«, prema budućemu »koje bi se htjelo« i prema svrsi (X, 39), dakle, ako se kauzalni stav zamijeni teleološki, koji vodi »principu trebanja« (X, 40). Stoga će se Bazala složiti s Windelbandom da »nema psihologijskih principa logike«¹⁸, i ujedno istaknuti kako to ne znači da su oni »stvarno izvan svijesti«, nego samo da »leže izvan kruga prirodonaučna promatranja psihologijskoga« (X, 45). Tako, napokon, nad mijenom »teorijske svijesti«, »nad tim sadržajno i vremenski promjenljivim mišljenjima, iako se na vrijeme smiruju, stoji nepokolebljivo trajni zakon logičke akcije i kvalifikacije« (X, 58).

Utemeljenost logike u svrhovitosti (a ne uzročnoj determiniranosti) mišljenja vodi od »teorijske logike«, koja pokazuje kakovo je mišljenje »po logičkoj zakonitosti svojoj«, »normativnoj logici«, koja gledom na »praksu«, izvršenje mišljenja pokazuje kakovo mišljenje *treba da* bude da bi bilo logično. »Važenje« postaje »trebanje«, oblici mišljenja postaju »uzori«, a zakoni mišljenja »norme« koje treba u mišljenju ostvarivati.¹⁹ Budući da Bazala »pravilo« shvaća kao »posljedak iz svrhe«, logiku u normativnome smislu određuje kao »nauku o pravilima mišljenja« (X, 60).²⁰

Upravo u tom rasponu između psihologijskoga i logičkoga, između »psihičke kauzalnosti« i »logičke normalnosti«, »prosječne redovitosti« (koja se »razvojem ustalila«) i »idealno upućena napona«, između »minimuma nužde« i »maksimuma zahtjeva« Bazala razvija svoju aktivističku, dinamističko-voluntarističku filozofiju, kojoj je »korijen« metalogički. Raspon od psihologijske nužde do logičkoga zahtjeva premošćen je dinamičkim odnosom, kao »produženje tendencija do optimalne mogućnosti«. Uopće, prema Bazali i svijet i

¹⁷ Za »trebanje« usp. osobito H. Rickert, *Der Gegenstand der Erkenntnis*, 3. izd., Tübingen, 1915., npr. str. 205, 218, 305.

¹⁸ W. Windelband, *Die Prinzipien der Logik*, str. 7 (Brösslerov prijevod, str. 2).

¹⁹ Evo kako Windelband opisuju tu razliku: »Odavde proizlazi principijelni dvojni položaj svih logičkih zakona: s jedne su strane oni za empirijsku svijest pravila prema kojima se mora odvijati svako mišljenje koje je usmjereno na istinu, a s druge strane oni imaju svoje unutrašnje i samostalno značenje i bitnost sasvim neovisno o tom odigravaju li se stvarni predodžbeni procesi koji jesu ili nisu s njima u skladu. Ovo bi se posljednje moglo nazvati njihovim važenjem o sebi, a ono prvo njihovim važenjem za nas...« (*Die Prinzipien der Logik*, str. 18; Brösslerov prijevod, str. 7).

²⁰ Usp. i prikaz osnovnih Windelbandovih ideja u Bazalinoj *Povijesti filozofije*, sv. 3, str. 286–287.

svijest valja shvatiti kao »funkcionalno prilagođenje na uvjete egzistencije prema naponu i svrhama«. ²¹

»Važenje« se konačno temelji na *neposredno očitim principima* (X, 66). Razložito opravdavanje naposljetku dolazi do »po sebi očitih i nužno prihvatljivih« načela, a to su, prema Bazali, načelo istovjetnosti i njegovi »korolariji«, načelo »protivurječnosti«, »nepomirljivosti kontradiktornih opreka« i »načelo razložite veze«. O tim načelima govori u zasebnome poglavlju. »Posljednji osnovi logičnoga mišljenja su intuitivni« (X, 68).

Okrenimo se sada, nakon ovoga uvoda, samoj Bazalinoj logičkoj teoriji, koju ćemo, kad je riječ o sudu, povezati s Petrasovom teorijom suda.

SUD U BAZALE I PETRASA

Može se žaliti što u Bazale taj dio teksta nije cjelovitiji jer je riječ o glavnom i najosebujnijem dijelu njegove logike. Ipak, stanje teksta dopušta da se izluče neke osnovne ideje Bazalina shvaćanja suda. Usto, kako smo na početku spomenuli, taj nauk o sudu možemo uglavnom naći i u Petrasovoj *Teoriji suda*. Gledom na mogućnost Petrasova utjecaja na Bazalu, sigurno je da je Bazala mnogo prije izlaska Petrasove disertacije 1935. imao osnove svoje logike suda s karakterističnim voljnim elementom (o čem poslije), ²² no isto je tako činjenica da je logiku suda do relativno zaokruženoga oblika (u ostavštini) doveo tek nakon izlaska Petrasove disertacije.

Geneza i bit suda

Prema Bazali sud je »osnovna funkcija mišljenja« (XII, 19), jer se zaključivanje i dokazivanje svode na vezu sudova. Logika je stoga »nauka o sudu i njegovim vezama« (XII, 10). ²³ Ta se glavna uloga suda očituje i u tom što u Bazale nauk o sudu stoji prije nauka o pojmu. Sud, prema Bazali, ne dovodi u vezu subjekt i predikat kao već gotove jedinice (XII, 2). Pojam nije element suda, »niti sud nastaje spajanjem« pojmova, nego je pojam »rezultat sudova« (XII, 10). Stoga sud, smatra Bazala, mora u obradi prethoditi pojmu, kao što je to prvi puta, napominje, u Sigwarta. ²⁴ Takovo shvaćanje suda, u kojem nastavlja i na

²¹ Usp. A. Bazala, *Metalogički korijen...*, na nav. mj., str. 333.

²² Usp. npr. starije bilješke XII, 30, 39. Općenito o spoznavanju, »logičkoj funkciji« usp. i *Metalogički korijen...*, na nav. mj., str. 295–322.

²³ U skladu s tim misliti za Bazalu znači »suditi, sudove u pojmove zbiti... i u zaključcima dalje razvijati, postupati –« (X(a), na poledini *Estetskoga doživljaja*, str. 2). Slično, ali opširnije i razvedenije, na samom početku *Uvoda* u logiku (X, 1).

²⁴ To spominje i Petras, na nav. mj., str. 9 i 97. U Sigwarta o glavnom mjestu suđenja u mišljenju usp. *Logik*, sv. 1., Tübingen, 1904., str. 9.

Wundta, a osobito na badensku novokantovsku školu, Bazala suprotstavlja »starijoj« logici, za koju je sud spoj pojmova, pa pojam i dolazi u obrađivanju prije suda.²⁵ – Na jednak je način sud i za Petrasa »centralni pojam« i »osnova čitave logike« – »portal kroz koji se dolazi u logičko carstvo« (usp. str. 9–10 i 96–98).

Razvoj od doživljaja preko misli do logičkoga oblika, koji je prikazan u *Uvodu*, specificira se ovdje za sam sud. Bazala bilježi da se u sudu zbiva »objektiviranje« doživljaja, čime doživljaj dobiva (objektivno) »značenje« (XII, 2, 19). Tako i Petras u svoju teoriju uključuje i »genezu« suda. Za sud su, prema Bazali, bitna tri momenta.

1. Polazište je sudu »čist doživljaj bez predmetnog određenja«, gdje nema subjekta i predikata (XII, 2, 19, 27).²⁶ Taj je »prvi akt suda«, napominje Bazala, »metalogički« (XII, 2).

2. Nad njim se izvršuje »misaoni akt«, kojemu je bitna značajka intencionalnost. Time se dolazi do »misaone pretpostavke«, »propozicije« (»propozicionalni akt«) (XII, 27), koja se može shvatiti i kao pitanje.²⁷ Sada je već uspostavljen odnos subjekta i predikata, koji su povezani kopulom (XII, 27, 30). Subjekt je neka predodžba »u logički neodređenom obliku« (»nije gotov, ali je dat«), a predikat je njezino »određenje« po nekoj spoznatoj strani (XII, 2, 33, 37, 39).

U Petrasa je jasno vidljivo kako tim »sekundarnim aktom«, »aktom povrh akta« (Bazala), dolazi do »razbijanja« (str. 45), analize onoga ishodišnoga doživljaja. Taj doživljaj sada postaje 'zorni', 'sadržajni', materijalni, izvansmisleni subjekt, određen 'nezornim', 'formalnim', intencionalnim, smislenim predikatom (str. 49). Sud se, naglašuje Petras, ne promatra više tradicionalno kao »sintetički produkt kopuliranja subjekta i predikata« (str. 42, tako i Sigwart), nego kao »analitička funkcija« (str. 43), što »najjasnije dolazi do izražaja« u Wundta (»Zerlegung einer Gesamtvorstellung«) (str. 42–43, 90). Petras ističe da misaona pretpostavka, koja je logična, može nastati samo na temelju »metalogičkoga impulza« – jer joj prethodi samo »čisti doživljaj« koji još nije »logiziran«, koji je »metalogičan« (str. 50). On ovdje odbacuje Brentanovu teoriju, prema kojoj je misaona pretpostavka »jednočlana«, što vodi »nasilju« i

²⁵ Prema Wundtu, primjerice, sud ne povezuje pojmove koji su odvojeno nastali, nego tek »izdvaja pojmove iz jedinstvene predodžbe«, on je »razlaganje misli na njezine pojmovne sastojke« (W. Wundt, *Logik*, 4. izd., sv. 1, Stuttgart, 1919., str. 147, 149.).

²⁶ U *Metalogičkom korijenu filozofije*, Rad JAZU, 229 (1924.), str. 308., Bazala, zalazeći u problem psihogeneze, govori o »duševnom životu na samom vrelu, u neposrednom doživljaju«, bez »vještački fiksiranih momenata«. Petras govori o »primarnom aktu naše duševnosti« (na nav. mj., str. 44).

²⁷ U jednom općenitijem kontekstu Bazala kaže da »sve spoznavanje polazi od neke 'premise', od nekoga stvaralački zauzeta stava ili projektirana smjera. Intencije, što ih Büchler mislima zove... u pravom su smislu pokušaji, desiderata, propozicije... One su kao lukovi, što ih duh prepinja od doživljaja prema misaonoj sferi.« (*Metalogički korijen filozofije*, na nav. mj., str. 315).

»nategnutom« tumačenju suda (str. 53–54), kao što ne prihvaća ni egzistencijalnu teoriju suda (Brentano) – kopula ne znači egzistenciju subjekta (56–57). Ne prihvaća ni priključivanje kopule predikatu (Beneke, Wundt, B. Erdmann, Ueberweg) (55). Misaona je pretpostavka upravo tročlana – i to ne kao »suma«, »agregat« subjekta i predikata, nego kao njihovo »smisleno jedinstvo« (tu se pozivlje na Russella, Cohna i Lotzea).

3. No potreban je još jedan korak – odluka (Rickert, Lask, prije njih Herbart), »presuda« (Windelband), »zauzimanje stava« (badenska škola), »priznanje«, odgovor na pitanje o istinitosti ili neistinitosti pretpostavke (badenska škola), kojim »tvrdimo« ili »poričemo« onaj pretpostavljeni odnos. To je »četvrti faktor« »četvrti član«, »voljni moment«, kojim se dovršuje sud.²⁸ Očito je, dakle, u sudu bitan »kvalitet« (afirmacija, odnosno, negacija). A očito je i to da je prije odluke, odgovora, kopula na neki način bez kvalitete. Sama veza predočaba bez odluke još nije sud (XII, 4, 6, 7, 8, 14, 27, 39). Bazala smatra da sud nije odluka »o nekoj misli«, nego odluka »za neku misao« (XII, 26).

Petras tu osobito upozorava da se četvrti element suda odnosi na misaonu pretpostavku, a ne na sud – on nije »sud povrh suda«, kao u Sigwarta, nego »sud povrh misaone pretpostavke« (str. 75–76). Sigwart, naime, četvrti element otkriva u niječnom sudu, smatrajući da je nijek niječna presuda o jesnom (»pozitivnom«) sudu, tj. da se njime niječe kopula koja je uvijek jсна (str. 73–75).²⁹ No, ističe Petras (tako i Bazala), kopula, kao sastavni dio misaone pretpostavke, nije ni jсна ni niječna, nego beskvalitetna (»čista kopula«, Petras citira Laskov izraz »qualitätsberaubt«). Općenito, kakvoća nije »u« kopuli, nego »na« kopuli (str. 72). Otuda i Petrasov simbolični prikaz »S₁esP« i »S₁nieP« (str. 77), pomoću čega misli da je »otprilike moguće zorno uočiti četveročlanu strukturu suda« (str. 77).

Pretpostavke za takovo shvaćanje suda nalazimo već u Markovića, a osobito u Arnolda, iako i jedan i drugi razvijaju nauk o sudu na osnovi nauka o pojmu te govore i o »suveznosti«, »snošaju« pojmova u sudu. No, već Marković nije sasvim zadovoljan običnom odredbom suda kao spoja pojmova,³⁰ dok Arnold

²⁸ Usp. izraz »voljno odabrana propozicija« u *Metalogičkom korijenu...*, na nav. mj., str. 319.

²⁹ Usp. i Chr. Sigwart, *Logik*, I, 3. izd., Tübingen, 1904., str. 155–156, 158–159. »...niječni sud pretpostavlja za svoj postanak pokušaj ili barem misao potvrde, tj. jesnoga pridavanja nekoga priroka, i ima smisla samo ukoliko takovu pridavanju protuslovi ili ga dokida. Ili štoviše, izvorni se sud uopće ne smije nazvati potvrdnim, nego se bolje označuje kao jestan; jer se samo nasuprot niječnomu sudu i otklanjajući mogućnost nijeka jednostavan iskaz A jest B nazivlje potvrdom...« (str. 155–156). – Valja usporediti i zanimljiv Sigwartov kritički osvrt na logičke teorije (i to prije svega na Windelbandovu) o četvrtom elementu suda koje »koordiniraju potvrdu i nijek«. Pritom odbacuje shvaćanje da je »prosudba« »istinitosne vrijednosti« (Windelbandov izraz) suda »praktičan«, voljni čin (v. opširnu bilješku u nav. dj., str. 159–166).

³⁰ Usp. iz Markovićevih skripta za logiku odlomak pod naslovom *Vrsni sudova po njihovih oblicih*, obj. u: Pril. za istr. hrv. fil. bašt., 37–38 (1993), str. 252, bilj. 1.

određuje sud, slijedeći Lotzea, prvjenstveno kao »snošaj« predmeta (subjekt) i svojstva (predikat), a ne pojmova, te mu je, kao i Herbartu, sud u »odgovoru« na pitanje o postojanju toga snošaja. Napokon, u 4. izd. *Logike* u bilješkama uz svoje shvaćanje suda nastoji ugraditi intencionalnu teoriju suda s voljnim momentom priznavanja/otklanjanja, upućujući, međutim, prije svega na psihologijska istraživanja, a samo spominjući, uz ostale, i Windelbanda i Rickerta.³¹

Bazala upozorava na to da sam akt priznanja nije »voljni akt« koji bi ovisio o tom hoćemo li ili nećemo priznati neki odnos, nego je riječ o odluci koja ima »stvarnu evidenciju« (XII, 38). Isto tako upozorava na to da »aktivni moment« u sudu još nije »pristajanje«, kako drži Petras. Naime i sam je »propozicionalni akt« već aktivan, ali još nije pristajanje, odluka (XII, 10). Petras, dakako, razlikuje »propozicionalni akt« od »pristajanja«, ali mu je već i taj »propozicionalni akt«, kako smo gore napomenuli, metalogički utemeljen, dakle ipak sadrži voljni moment. Prema tome pak mora biti srodan s »pristajanjem«.

Bazala daje i povijesno rodoslovlje svoga shvaćanja suda. Četvrti član suda, pristajanje-nepristajanje, uočava već u stoika i u Tome Aquinskoga (»cogitare cum adsensu«) – ne zaboravlja, dakle, skolastičku tradiciju u logici – a zatim u Descartesu.³² Tomu se u novije doba priključuju Sigwart i Erdmann, nalazeći taj element (koji, inače, ne svode na voljni) samo u niječnom sudu, i Brentano, nalazeći ga i u potvrdnom sudu. Taj moment u sudu naglašuju Windelband, Riehl, Lipps, a najbolje je takovo shvaćanje suda izložio, smatra (u jednoj bilješci iz ranijega doba) Bazala, Rickert u *Gegenstand der Erkenntnis*. Element je pristajanja u sudu otkrila i psihološka würzburgska škola. Bazala naglašuje da su Herbart i Lotze sud razumjeli kao odgovor na pitanje (XII, 4, 8, 30) – tako i Rickert.

Usporedimo i Petrasov pogled na noviji razvoj logike. On »možda najznačajnijim događajem u suvremenoj logici« (str. 18), u smislu prekretnice, smatra Lotzeovu, Sigwartovu i Brentanovu teoriju suda – također zbog naglašivanja četvrtoga elementa u sudu, koji se u Lotzea javlja, doduše, samo u obliku »nuzmisli« (Nebengedanke), u Sigwarta (kako je spomenuto) samo u niječnom sudu, a u Brentana kao glavni element suda u njegovoj egzistencijalnoj teoriji suda. »Najbolju teoretsku fundaciju« (str. 34) četvrtoga elementa u sudu dala je badenska škola u svojoj »vrijednosnoj logici« (Windelband, Rickert, Lask) (str. 18–24).

³¹ Gj. Arnold, *Logika*, Zagreb, 1888., str. 32–33, i isti, *Logika*, 4. izd., Zagreb, 1917., str. 45–47. Usp. i H. Lotze, *Logik*, knj. 1, Hamburg, 1889., str. 57–59 i J. F. Herbart, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, 4. izd., Leipzig, 1912., str. 96, 99.

³² Valja imati na umu, kad je riječ o tomizmu (kao i o novotomizmu), razlikovanje između samoga čina (npr. mišljenja) koji volja hoće, i same volje, htijenja kao čina. Zakoni su mišljenja nešto drugo nego zakoni same volje. Usp. o tom osobito u Bauerovoj diskusiji s Wundtom, *Wundtov metafizički sustav*, Rad JAZU, 127 (1896.), str. 247.

Tomu valja dodati da je gornje razlikovanje misaone pretpostavke/ odluke (priznanje, tvrdnja) srodno Fregeovu razlikovanju (u *Pojmopisu*) »prosudljivo-ga sadržaja« (»okolnost da...«, »stavak da...«) i potvrđivanja (priznavanja istine stavka), izraženih »sadržajnom« i »sudnom crtom«. Iako se Bazala ne osvrće na Fregea, to ne znači da Frege stoji izvan logičke tradicije iz koje potječe i na koju se pozivlje Bazala. Štoviše, sklop pitanje-odlučka, što prema Herbartu čini bit suda, upravo je Lotze, koji potječe iz herbartovske škole, istumačio tako da su valjanost i nevaljanost suda priroci u širem smislu, koji se odnose na čitav sadržaj suda kao podmet u širem smislu. Slično je shvaćanje u *Pojmopisu* prihvatio Lotzeov negdašnji slušač Frege (s »je činjenica« kao općim prirokom svih sudova). Lotze je doduše ostao na stajalištu da bit suda leži u sadržaju, ali mu taj sadržaj nije bio puka veza predočaba (kako ga još u *Pojmopisu* razumije Frege), nego stvarni odnos koji tom vezom predočavamo. Time što je čitav sadržaj suda razumljen kao neki podmet u širem smislu, tj. odnos podmet-prirok premješten na drugu razinu, otvorila se mogućnost napuštanja tradicionalnoga shvaćanja sudnoga sadržaja kao odnosa podmet-prirok, što je Frege i učinio, dok je Lotze ostao pri podmetu i priroku kao sastavnicama sudnoga sadržaja – u smislu odnosa između same stvari kao podmeta i nekoga njezina svojstva kao priroka.³³ – Napomenimo da Frege teoriju o prosudljivom sadržaju i potvrđivanju razvija otprilike usporedno s Windelbandom, koji, polazeći od tadašnjih diskusija u logici, razvija teoriju o predodžbenom sadržaju i prosudbi kao dvjema stranama (teorijskoj i praktičnoj) svakoga suda. No i Windelband u predodžbenom sadržaju zadržava odnos podmet-prirok.³⁴

Ni Bazala, kako smo vidjeli, podmet i prirok nisu pojmovi, ali se on tu, uz ostalo i kao Wundtov nastavljač, vraća psihologijskim kategorijama doživljaja i predodžbe.³⁵ On zapravo želi uspostaviti dinamički odnos logičke norme prema »uvijek živoj psihologijskoj zambiljnosti« – za razliku od logizma, kojemu »'treće carstvo' pada u imaginarni prostor 'nepomišljenih misli' i 'nepriznanih istina'«. 'Istina o sebi' može se zbiljski postaviti samo »dinamičko-teleologijski« kao »zahtjev«, čak »sveder pomladen nagon«, kojemu u korijenu stoji »volja za istinu«. ³⁶ Moment zambiljnosti, koji, nasuprot logizmu, želi očuvati i u logici, Bazala vidi samo u »proživljavanju«, dakle, psihologijski.³⁷ S druge strane, pomoću intencionalnosti (propozicionalnoga akta) i voljnoga odobravanja u sudu

³³ Usp. H. Lotze, na nav. mj., str. 61. i G. Frege, *Begriffsschrift und andere Aufsätze*, Hildesheim /etc./, 1988., str. 1–4.

³⁴ Uzp. Windelbandov članak iz 1884. *Beiträge zur Lehre vom negativen Urteil*, pretisak Tübingen, 1921., npr. str. 170, 174, 177–178 (slično i u *Preludijima*, 1. izd. također 1884.).

³⁵ Prema *Povijesti filozofije*, sv. 3, str. 340, Wundt »donekle« spada k psihologistima.

³⁶ A. Bazala, *Metalogički korijen...*, na nav. mj., str. 322, 339.

³⁷ Usp. isto, str. 339.

Bazala želi, nasuprot psihologizmu, naći put od »psihičke kauzalnosti« do »logičke normalnosti«.

Gramatika i sud

Važno je istaknuti Bazalino razdvajanje logičke i *gramatičke* sfere, pa Bazala zapisuje da je logika »metagramatička« te govori o »metagramatičkoj strukturi suda«. Stoga valja razlikovati sud od »izjave« ili »rečenice«. Bazala pripominje da je zavodljiv Petrasov izraz »misaona izjava«³⁸, a spominje i Erdmannov izraz »behauptende Aussage«. U Platonovoj teoriji imena i glagola sud je shvaćen upravo kao izjava, a i Aristotelova je logika, smatra Bazala, gramatički uvjetovana (XII, 12, 24).

I Petras tradicionalnomu gledanju na sud, koje je »više manje« gramaticističko, suprotstavlja »metagramatičku« teoriju suda, pozivajući se na Rickerta i Laska (str. 14, 16, 30–31, 67). On upravo pokazuje kako svaki sud mora sadržavati četvrti element pristajanja/nepristajanja, koliko god on bio možda nevidljiv u jezičnom izražaju (str. 34), kao što je i svaka misaona pretpostavka u sudu tročlana, koliko god se ta tročlanost gubila u jezičnom izražaju, npr. u sudovima bez gramatički vidljive kopule, u impersonalnim ili pak egzistencijalnim sudovima (str. 58, 66). U »metagramatičkoj sferi« u sudu uvijek postoje četiri elementa. »Metagramatička« teorija, međutim, ne treba biti i »antigramatička« (str. 30, 67). Tu smo sad dovedeni pred mogućnost jednoga važnoga koraka koji u »metagramatičkoj logici« nije izvršen, naime da se sam naravni jezik na neki način napusti i zasnuje novi, upravo logički jezik, kakav je, primjerice, Fregeov »pojmomis«. Petrasov prijedlog da se piše »S—P« umjesto »S je P« (str. 69, 70) da bi se izrazila beskvalitetnost (i neegzistencijalnost) kopule, podsjeća i srodan je s Fregeovom vodoravnom crtom (»sadržajnom« u *Pojmomisu*), a upisivanje »jest« i »nije« nad Petrasovu vodoravnu crtu – u izrazima »S*jest*P« i »S*nije*P« (str. 70), odgovara Fregeovoj okomitoj, sudnoj crti – uz sve razlike u tretiranju nijeka i ustroja subjekt-predikat.

Kako to da možda u tradiciji badenske škole, a zatim i u Bazale i Petrasa, ipak nije učinjen taj korak prema posebnomu logičkomu jeziku? Jedan je od važnih razloga taj da se poraba matematičkoga načina izražavanja razumjela izključivo kao posljedak formalističkoga shvaćanja u tradicionalnoj logici (kantovsko-herbartovska tradicija) a kao njezin se razvijeni oblik promatrala boolevska algebra logike (pa se zajedno s algebristima bez razlike navodi npr. i Russell). Nezapaženom je, po svem sudeći, ostala mogućnost da izgradnja logičkoga jezika po uzoru na matematički ne mora za logiku značiti i njezino

³⁸ Usp. npr. M. Petras, na nav. mj., str. 25.

»utemeljenje u matematičkim odnosima« – u Fregea je i Russella upravo obratno – pa čak ne mora značiti ni svođenje logičkih odnosa na opsegovne odnose.³⁹ Usto se čini da je donekle i precijenjena stvarna mogućnost »metagramatičkoga« filozofiranja, a podcijenjena važnost jezika, odnosno, doslovce same bilježbe, ne samo u postupku zaključivanja i dokazivanja (ne mora voditi tek »logičkomu sportu«⁴⁰) nego i za same filozofijske uvide u logici – osobito kada se uspoređi važnost koju je jeziku i bilježbi pridao Frege. Ipak, premda je ostala samo na rudimentima logičkoga jezika kao što su gornji Petrasovi simbolični izrazi za sud, i »metagramatička« je logika, zajedno s modernom simboličnom logikom (kakova počinje u Fregea), radila na produbljivanju i reformi tradicionalne logike, te je u tom poslu također otvorila neka bitna pitanja i dala duboke uvide – kao što smo pokušali naznačiti u Bazalinoj i Petrasovoj teoriji suda.

Razdioba sudova

Sasvim je u skladu s Bazalinim shvaćanjem suda i to da mu je »glavna«, »osnovna« *razdioba* sudova ona po »kvalitetu« (XII, 6, 11). »Već sama priroda suda podaje razlikovanje dviju vrsti« – »afirmativnoga« i »negativnoga« suda (XII, 34). Tek na temelju donesene odluke u sudu možemo pitati o njegovu »modalitetu« (jamačno, faktično, moguće i, odgovarajući tomu, apodiktični, asertorični i problematični sudovi) i o »kvantitetu« suda: je li odluka potpuna ili djelomična (»univerzalni« i »partikularni« sud). Tu je napokon i »relacija« suda (kategorični, hipotetični i disjunktivni sud). Hipotetični sud Bazala smatra djelomičnim sudom (XII, 34, 45, 46). Bazaline bilješke, međutim, ne dopuštaju da se detaljnije rekonstruira njegova teorija o razdiobi sudova.

To da se razdioba sudova prema kakvoći temelji u samoj biti suda tvrdili su, primjerice, Herbart, Brentano, badenski novokantovci (Windelband, Rickert), a također i novoskolastici, što proizlazi upravo iz važnosti koju svi oni pridaju momentu odluke u sudu. Što je s tom razdiobom u Fregea? On u »Pojmopisu« ističe da nijek pripada prosudljivomu sadržaju, a ne samomu sudu⁴¹ – upravo suprotno Sigwartu, koji baš u nijeku otkriva prosudbenu sastavnicu niječnoga suda. No prije toga Frege ipak upozorava na to da se izostavljanjem okomite crte sud pretvara u »puku predodžbenu vezu o kojoj pisatelj ne izražuje priznaje

³⁹ Usp. W. Windelband, *Logik*, u: Die Philosophie im Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts, hrsg. v. W. Windelband, 2. izd., Heidelberg, 1907., str. 185–187. Također: isti, *Vom System der Kategorien*, Tübingen, 1924. (poseban otisak iz izd. iz 1900.), str. 13.

⁴⁰ Windelbandov izraz u *Logik*, na nav. mj., str. 187.

⁴¹ G. Frege, *Begriffsschrift*, str. 4. Frege je time čak bliži skolasticima, za koje je svaki sud »assensus« (prema »poticalu«), bez obzira je li potvrđan ili niječan (npr. J. Stadler, *Logika*, dio prvi: *Dijalektika*, Sarajevo, 1904., str. 59–60, 101).

li joj istinu *ili ne*« (naš kurziv).⁴² Drugačije je od svega toga u Lotzea, koji jedino u odnosu vidi bitan kriterij razdiobe sudova.⁴³

Bazalino shvaćanje suda dosljedno je provedeno i u njegovu shvaćanju razlike između *analitičnih* i *sintetičnih* sudova. Bazala brani Kantovo razlikovanje tih sudova od »psihologijskoga« prigovora da sudovi koji su za nekoga analitični, za nekoga drugoga mogu biti sintetični, ovisno o znanju onih koji sude. No smatra da je svaki sud kako analitičan tako i sintetičan. To proizlazi iz Bazalina shvaćanja subjekta u sudu, koji nije neki gotov pojam (kao za Kanta), niti je uopće pojam, nego predodžba »u logički neodređenom obliku«. Predikatno je određenje uvijek uzeto iz subjekta (iz skupne slike), ali se zatim sa subjektom povezuje kao osamostaljeni član. Pomoću sudova pojmovi se tek u jednom dinamičnom procesu izgrađuju i razvijaju te nikad nisu potpuno dovršeni.

Različite teorije suda

Pojedine »teorije suda« Bazala razlikuje prema tome kako se tumači »smisao priricanja«. U ranijim bilješkama spominje, slično Arnoldu, teoriju identiteta (Lotze) i teoriju supsumcije (Kant), zatim teoriju uvrštavanja (Erdmann) i teoriju opsežnoga identiteta, s kojom povezuje teoriju »kvantifikacije predikata« (Hamilton) i algebru logike (Boole, Jevons), nazivljući potonju, kao i Arnold, Windelbandovim izrazom »logički sport«. Bazala, međutim, bilježi da su »opsegovni odnošaji ovisni od sadržajnih« (takovo je shvaćanje Fregea odvelo u protuslovlje), ali da »ne valja zaboraviti da i predikat ima svoj opseg«, te gledom na to analizira sudove *a, e, i i o* (XII, 41–43). U kasnijim pak bilješkama navodi opsegovne teorije (teorija supsumcije i teorija podudarnosti opsega), sadržajne teorije (teorija sadržajnoga identiteta i teorija uvrštavanja) te pridodaje, primjerice, još atribucijsku teoriju (Chr. Wolff, Bolzano), ideogenetsku teoriju (Mill, Brentano) i »Tatbestandstheorie« (Ueberweg, Meinong) (XII, 56–62).

Petras daje prijedlognu razredbu teorija suda i to gledom na to na koji se »sloj« suda odnose. (1) Teorije »prvog sloja« (koje se odnose na sud kao misaonu pretpostavku) jesu prema genezi sintetičke i analitičke teorije, a prema smislu prediciranja (prema odnosu) opsegovne i sadržajne teorije suda. (2) Teorije drugoga sloja odnose se na kvalitetu suda (Brentanova egzistencijalna teorija suda). (3) »Totalne teorije suda« razrađuju četveročlani ustroj suda (Bergmann, Windelband, Rickert, Cohn, Lask).

⁴² G. Frege, *Begriffsschrift*, str. 2.

⁴³ H. Lotze, nav. mj., str. 59–60.

Odnosi sudova

Bazalina teorija o *odnosima sudova* standardni je nauk o »istosmislenim« (»identičnim«) sudovima (izražuju isti smisao drugačijim predikatom ili drugačijima i subjektom i predikatom) i »jednakoznačnim« (»ekvipolentnim«) sudovima (poklapaju se u sadržaju, a oblik im je različit), o »logičkoj permutaciji« (»izmjeni«, lat. *conversio*) i o »kontrapoziciji« (»obratu«). Bazala smatra da Arnoldove hrvatske nazive za konverziju i kontrapoziciju treba međusobno zamijeniti. Posebno su izdvojeni i »slični« sudovi i, napokon, »različni« sudovi, koje dijeli na »disparatne« (»rastavljene«) i »sastavljene«. Sastavljani su »kongruentni« (»konjunktivni«, »kopulativni« i »remotivni«) ili »distinktni« (»divizivni« i »disjunktivni«). Tu je i »subalternacija« sudova (odnos »obuhvaćanja«, supsumcije, prema opsegu), obuhvaćanje prema modalitetu kao i tri vrste »opreka« među sudovima – »protuslovna« (»kontradiktorna«), »protivna« (»kontrarna«) i »suprotivna« (»sukontrarna«).

Neposredne zaključke Bazala, za razliku od Markovića i Arnolda, ne smatra zaključcima ili »izvodima« jer u njima ne postoji odnos »razloga« i »posljedka«. Riječ je samo o »uviđajima u odnose sudova«, pri čem se odnos sudova »uviđa iz pojmovne određenosti ili omjera sadržaja, i to neposrednom očevidnošću«. Nećemo reći, daje primjer Bazala, da sud »Zagrebački kraj nije nezdrav« ima svoj razlog u sudu »Zagrebački kraj je zdrav« (»negativni sud bio bi posljedak pozitivnoga«). U Bazalinoj je tradiciji i Filipović »izvode« priključio poglavlju o odnosima sudova.⁴⁴

Načela suđenja

Osnovnim načelom Bazala smatra »načelo istovetnosti«, » $A = A$ «. Pritom naglašuje da nije riječ o tom da bi sudovi smjeli biti samo tautologije, nego o »načelnoj upravljenosti 'volje za mišljenje' na stalni smisao«. Bez toga načela »nestaje razlika između osnovana i neosnovana, opravdana i neopravdana, ispravna i neispravna suđenja, sve bi misli bile jednako vrijedne, sve bi morale biti jednako dopustive«. To je načelo »osnov 'objektivnosti' mišljenja« i »uvjet dosljednosti mišljenja (konsekvencije)«. »Po njem ulazi smirenost u beskrajno promjenljivi predodžbeni odnos«.

Pridodaje mu »načelo protuslovlja«, po kojem se dva protuslovna suda uzajamno isključuju«, » A nije ne- A «, i »načelo nepomirljivosti protuslovnih sudova ili izjava«, koje ujedinjuje u sebi prva dva načela (ako je $S P$, ne smije biti i ne- P), i kojim se izražuju »osnovni oblici odlučivanja u sudu uopće, priklanjanje i otklanjanje«. To su »decidirani odgovori na jednostavno pitanje: da li? ili ne?«.

⁴⁴ V. Filipović, *Logika*, str. 38, 43–44.

Napomenimo da se Bazala ne slaže s mišljenjem (navodi Łukasiewicza i Reichenbacha) da bi *vjerojatnost* bila nešto treće između protuslovnih sudova. Vjerojatnost je, kaže Bazala, samo »umjeren oblik tvrdnje ili poricanja«, koji također »ne može istodobno postojati sa svojom oprekom«.

POJAM

Pojam treba, prema Bazali, razumjeti polazeći od suda kao »rezultat sudova«. ⁴⁵ Pomoću mnoštva sudova izgrađuje se »misaona slika«. Ta se misaona određenja, koja se vežu »prirodno«, »automatski«, »asocijativno« u »predodžbene skupove«, najprije odnose na konkretnu stvar, a zatim tek dobivaju »opće značenje«, čime nastaju pojmovi. »Pojam je integral smislenih određenja«. Pojam, koji je stalan, bitno se razlikuje od nestalne, promjenljive predodžbe. On je »predodžba o predodžbi«. – Petras naglašuje da »tek iz izvjesnoga skupa predikata, na pretpostavci mnogih sudova rezultira pojam« (str. 97).

Pojam je »raščlanjeno«, »organičko jedinstvo«. U pojam se ne mogu uvijek skupiti sva određenja, nego se radi o »izboru određenja« prema određenom »obziru« (intention), »stajalištu«, »intencionalnom pravcu«. »Pažnja« se upravlja na »momente odlučne za shvaćanje«, »koji su važni, koji se »moraju u vidu držati«. ⁴⁶ – Petras ističe da bi tek »idealni logički pojam« »uključivao određenja sa svih mogućih stajališta u svim mogućim perspektivama« (str. 97).

Pojam je u Bazale shvaćen dinamički. To nije »gotova tvorba«, »nije slika koja stoji nego se sastavlja, svaki put na novo«. Pojam je zapravo »ustaljen akt razumijevanja«, to je »način, red pravilo«, on je »izvjestan način vezanja određenja u neko <j> predodžbenoj masi«. »Pojmovi su... upute za shvaćanje«. – Vidimo opet posredno stajalište između psihologizma i logizma. Pojam ne postoji izvan stvarnoga mišljenja (»nema misli izvan mišljenja«), ali ga čini određena svrhovita usmjerenost mišljenja.

Kao i u »nauci o sudu« i ovdje je posebna tema sama »teorija pojma« (»pojma o pojmu«). Pojam se od Aristotela smatra elementom suda. Bilješke govore 1. o »teoriji stapanja« – »pojma kao spoj (jednostavnih i elementarnih) podataka znanja, utisaka (uvjerenja, osjeta, predodžbi)« »po zakonu psihologijske asimilacije«; 2. o shvaćanju »pojma kao produkta apstrakcije« (kao

⁴⁵ Tako primjerice Windelband: »Pojam je kao logička tvorba... svagda rezultat suda koji ga utemeljuje« (*Die Prinzipien der Logik*, nav. mj., str. 20).

⁴⁶ U *Metalogičkom korijenu...* Bazala kaže da se pojam neke 'stvari' »razvija zapravo u više smjerova, koji se nadaju kao različiti načini sabiranja odlučnih data ili isticanja važnih momenata u izvršenom svijesnom aktu (doživljaju)« pa čak govori i o »borbi za osnovno stajalište« u izgradnji toga pojma (str. 318, 319).

»apstraktne predodžbe«, npr. Kant, Hamilton, Jevons); 3. o shvaćanju općenoga kao »jastvenoga čina« u smislu »ideirajuće apstrakcije« (fenomenologija), kao »species intelligibilis«; 4. o »teoriji predstavljanja« (nominalizam, terminizam); 5. o »intuicijskoj teoriji« (pojam kao logična reakcija na doživljaj).

U nauk o pojmu uključena je i teorija o sadržaju i opsegu pojma. Bazala sadržaj pojma određuje kao »smisao kojim se određuje predmet mišljenja« (»značenje«, »biljezi« iliti »obilježja«). Opseg pak pojma čine predmeti »koji se pojmom obuhvaćaju«. »Predmet« je pritom »sve što se mišljenjem može odrediti kao nešto (aliquid) zasebno, od ostaloga razlučno«. Uključen je nauk o vrstama pojmova te o odnosu pojma i riječi (»znak pojma«).

Posebno bi poglavlje, po svem sudeći, trebalo biti posvećeno *kategorijama*. Bazala u bilješkama starijega postanka govori najprije o »individuumu«, vrsti i rodu. Kategoriju određuje kao »najviši rod, kojim se sve što jest, dade obuhvatiti«. Bazala ukratko prikazuje i komentira nauk o kategorijama u Aristotela, Kanta, J. S. Milla, Wundta, Sigwarta, von Hartmanna, Windelbanda. Smatra da posebnu vrijednost ima Windelbandova »čitulja« kategorija (prema *System der Kategorien*, 1900.), i to stoga jer kategorije »izvodi iz bivstva logičke funkcije u svezi s zahtjevima iskustva«. No ni taj pokušaj, zaključuje Bazala, »nije uspio« jer (1) nedostaju prostor i vrijeme i (2) odnošaji jednakosti i sličnosti stavljeni su u ovisnost o vlastitu interesu, umjesto o sadržaju. Bazala, dakle, želi više od Windelbanda naglasiti iskustvenu, »realističku« stranu, nasuprot »formalizmu«. Svemu su pridodani i zorni nacrti sustava kategorija.

ZAKLJUČIVANJE

»Zaključivanje« Bazala definira kao »postupak kojim mišljenje od datih sudova dolazi do novih«. Uočljivo je mjestimično kolebanje u nazivlju: »zaključivanje«/»zaključak« za cijeli oblik i »zaključak«/»zaglavak« za izvedeni sud. Ističu se uvjeti da »zaključak mora proizlaziti iz premisa, ne mimo njih«, da se od njih mora »nečim razlikovati« i da mora nužno slijediti iz premisa.

Sve se zaključivanje dijeli na induktivno i deduktivno pa se najprije i obrađuje »induktivni zaključak«, kojim se poopćava iskustvo, iako on, zapisuje Bazala, tradicionalno stoji iza deduktivnoga. Njime je obuhvaćena i analogija. O tom ima malo bilježaka.

Deduktivni zaključak (»doumak«, »silogizam«) ide od općenitoga na posebno. Razlikuju se »kategorički«, »hipotetički« i »disjunktivni« silogizam. Bazala je opširnije obradio »kategorički silogizam«. Podijelio ga je na jednostavni i složeni. Spomenimo da, nakon nekih tradicionalnih općih pravila, iznosi

tradicionalni nauk o trima figurama i o njihovim modima. Četvrta je figura samo »izvrnuta prva«.

Napokon je riječ i o različitim »teorijama silogizma«. Bazala smatra da teorija silogizma »nije prešla preko Aristotela«, iako je u Aristotela naglasak na opsegovnim odnošajima, a oni ovise o sadržajnim odnošajima. Kantova teorija silogizma (»nota notae...«) kao i supstitucijska teorija, smatra, nisu Aristotelovoj teoriji dodale ništa bitno novo.

Završne se bilješke odnose na »vrijednost« silogizma. »Krivo zaključivanje« u ovom je svežnju samo najavljeno. Nešto bilježaka o tom nalazi se u svežnju X(a).

METODOLOGIJA

Nakon nauka o sudu, pojmu i zaključivanju Bazala je predvidio drugi, *metodologijski* dio logike, o čem svjedoče neke bilješke iz svežnja X(a). Taj bi dio obuhvaćao heuristiku (npr. induktivnu logiku s Millovim metodama, hipotezu) i sistematiku (osobito dedukciju s definicijom, divizijom i dokazom).

Zadržimo se samo na *dokazu*, u kojem, prema nekim bilješkama starijega postanka, dolazi do »spajanja zaključaka«. Dokaz je »utvrđivanje tvrdnje« i čine ga tvrdnja, razlozi i način kako se utvrđuje. Gledom na to dokazi se dijele na deduktivne, induktivne i analogijske (prema naravi razloga), na apodiktične i problematične (prema jačini) i na direktne i indirektne (prema obliku). Psihologijski je dokaz *argumentum ad hominem*. No bilješke ne dopuštaju cjelovitiju rekonstrukciju Bazalina metodologijskoga nauka.

Vrlo je zanimljivo na kraju upozoriti na Bazalino iz »metalogičkoga korijena« dosljedno izvedeno shvaćanje da nema pojedinačnih istina, nego da istine svoju »opstojnost« imaju »samo kao članovi nekoga organiziranoga sustava«, samo u određenu »sustavu relacija« (npr. istine koje vrijede samo u Euklidovu sustavu). Ti su pak sustavi podložni promjeni.⁴⁷ Tomu je upravo slično, primjerice, i Quineovo stajalište, na temelju kojega je Quine, gledom na udaljenost od središta sustava, relativirao razliku između analitičnih i sintetičnih iskaza.⁴⁸ Bazala je pak, polazeći od dinamičnoga nedovršivoga procesa razvijanja pojmova, izveo da sud uvijek ima i analitičnu i sintetičnu značajku. Neke sličnosti pa i srodnost s američkom filozofijom ne trebaju čuditi jer se Bazala

⁴⁷ »...koordinatni se sustav odnošajâ kao i njegovo težište bez prestanka mijenja; takav je život nauka« (A. Bazala, *Metalogički korijen...*, str. 340).

⁴⁸ Npr. u *Two Dogmas of Empiricism*, u: *From the Logical Point of View*, 2. izd., Cambridge /Mass./, 1964., str. 42–46, ili u *Methods of Logic*, London, 1970., str. xii–xv.

na citiranom mjestu osvrće upravo na pragmatizam. Istina je, prema Bazali, vezana uz »gibivi teren dinamičke ravnoteže« na kojem se postavlja »zahtjev održanja i organske povezanosti« (»ustrajanje i organska izgradnja«).⁴⁹ Pojedini su relativni sustavi, napokon, integrirani pomoću jednoga »osnovnoga stava« (u tom se izvršuje »filozofijska funkcija«), koji je »metalogički koncipiran«, koji je »logički transcendentan čin«, »stvar 'transcendentna izbora'«. I taj stav svoje opravdanje dobiva jedino prema kriteriju gornjih dvaju zahtjeva »uspješnosti« (»provedivosti«).⁵⁰ Napokon, umjesto Arnoldovih »duši našoj reč bi prirodjenih« apriornih sudova, sam je voljni »metalogički moment« Bazalin apriori – »osnova« koja prethodi svemu mišljenju kao i svemu osjećanju.

FILIPOVIĆ IZMEĐU PSIHOLOGIZMA I LOGIZMA

Filipović svoje shvaćanje logike u velikoj mjeri nasljeđuje od Bazale. Suprotstavlja se psihologizmu. Dok psihologija promatra mišljenje sa »stanovišta« »kauzalno-genetičkog« (kao proces, kao »duševni doživljaj«, promatra postanak i razvoj mišljenja), logika promatra mišljenje teleološki, ukoliko je svrhovito upravljeno na istinu, ukoliko »izvire iz volje za spoznajom istine«, a to je razložito mišljenje (str. 7–10). 12). Logički oblici »ni u kojoj svijesti kao takvi ne postoje«, nešto su »posve ideelno«, »važje kao ideelne mogućnosti, koje se nikad kao takove same ne pojavljuju« (str. 8). Logička načela »nisu zakoni duševnoga misaonoga doživljavanja«, nego su »idealni zahtjevi« – »norme«, »postulati logičkoga mišljenja« (str. 12).

No čini se da Filipović nešto više od Bazale nastoji psihologiju isključiti iz logike. Dok u Bazale često i ne možemo sasvim jasno uočiti granicu gdje prestaje psihologija a počinje logika (što, doduše, može proizlaziti i iz činjenice da je velikim dijelom riječ o bilješkama, a ne o cjelovitu tekstu), Filipović nastoji izričito upozoriti na to da govori samo o psihologijskim preduvjetima i nastanku logičkih oblika. Npr. kada je riječ o postanku pojma ili suda iz prethodno danih doživljaja, predočaba, ili kada u povezanosti s elementom tvrdnje u sudu govori o »zauzimanju stajališta«, »voljnom impulsu«, »volji za mišljenjem« (str. 17, 30–31). Tu možda treba i tražiti razlog što je napustio Bazalino shvaćanje subjekta u sudu kao predodžbe. No o tom više malo poslije.

⁴⁹ »Tu je dovoljno mjesta, da se pokaže sva sila logike, razgovijetnost, jasnoća, dosljednost, nužna povezanost, međusobna prilagodljivost različitih operacija u istom sustavu relacija« (A. Bazala, *Metalogički korijen...*, str. 338).

⁵⁰ Usp. *Metalogički korijen...*, str. 338–341.

S druge strane, već i samim priznanjem psihologijskoga postanka logičkih oblika, bez kojega ti oblici nisu dostatno razumljivi (npr. str. 17), Filipović želi ispraviti logizam, prema kojem je logička sfera neovisna i treba ju istraživati neovisno o »psihičkoj faktičnosti« (str. 109–110). Gdje kad smo i u neprilici, primjerice kad treba razumjeti da je pojam, s jedne strane, »psihička tvorevina« i »doživljaj« (str. 24) sa svojom psihologijskim postankom, a da, s druge strane, logički oblici kao takovi ne postoje, ne pojavljuju se »ni u kojoj svijesti«.

POJAM I SUD U FILIPOVIĆA

I Filipovićevo je shvaćanje pojma i suda slično Bazalinu (i Petrasovu). Sud je osnovni oblik mišljenja, »primarni logički oblik«, i tek po sudu nastaju i svi ostali oblici, pa tako i pojam. Pojam nema samostalnosti izvan suda, on nije »samostalni logički element«. Filipović kaže da je samo suđenje »realni« proces, dok je pojam »ideelni elemenat« toga procesa, on je »samo ideal kome mišljenje stremlji«. Pojam dobivamo i izvodimo tek analizom iz »žive logičke povezanosti«, iz suda. Pojam, uzet sam za se, ne može čak dobiti ni »atribut logičnosti«, kao ni istinitosti. Te attribute može imati tek sud. »Logika i počinje tek kod suda«. Dodajmo da se za Filipovića i zaključak svodi na »povezanost« sudova iz koje proizlazi novi sud.⁵¹

Ipak, za razliku od Bazale, Filipović je nauk o sudu stavio iza nauka o pojmu, obrazlažući to time što njegova zadaća nije »genetička«, dakle da prikaže nastanak logičkih oblika, a pozivajući se ipak na to da je sud »veza logičkih pojmova«. Stoga je na samom početku nauka o pojmu morao početi s odredbom pojma kao »ideelnoga elementa« suda, a zatim i govoriti o tom kako pomoću suđenja nastaje pojam, iako još nije bio obradio sud.

Pojam je shvaćen, kao i u Bazale, ne kao statička, nego kao »dinamička tvorevina« (str. 25), on je »sintetička duhovna novotvorina« i nikad nije »nešto posve gotovo, nego se neprestano nanovo dopunja i usavršava« (24). S »razvitkom znanstvene misli ljudske« »variraju« oznake u pojmu, razvija se i mijenja smisao, koji je kao »duhovna sabirna točka« »osnov pojma«, te se na taj način i »čitav pojam promijeni« (str. 26–27). Drugačije nego u logizmu, za Filipovića »pojam nije nešto, što bi postojalo van svijesti kao neka 'stvar o sebi', kao neka makar i idealna gotova statička tvorevina«. On »nastaje i živi samo u misaonim vezama«. Pojmovi su »sabrane točke našeg iskustva« (str. 25, 28).

Filipović također nastavlja na Bazalu kada govori o pojmu kao pravilu po kojem se nižu oznake, o smislu pojma kao »principu reda za nizanje oznaka«. Važno je da izričito napominje da »oznake u pojmu i nisu naprosto sumirane,

⁵¹ V. Filipović, na nav. mj., str. 15 i 29.

nego su u funkcionalnim vezama povezane oko smisla« (str. 25). Kao što je poznato, sa sumativnim (kao i multiplikativnim) je karakterom pojma raskinuo u 19. st. osobito Lotze (to je značajna razlika prema herbartovcima),⁵² a tako je i u Fregea,⁵³ koji zatim naglašuje funkcionalnu narav pojma, iako u jednom drukčijem⁵⁴ smislu.

Što se tiče *suda*, i Filipović s Bazalom ističe »četvrti elemenat u sudu« – tvrdnju, kojom odobravamo, odnosno, otklanjamo vezu pojmova u sudu. Sud nije samo veza subjekta i predikata – oboje su u Filipovića, za razliku od Bazale, pojmovi – nego i tvrdnja te veze (str. 30).

Zanimljivo je istaknuti da sud, prema Filipoviću, »mora uvijek biti cjelovit«, potpun – kakav ne mora biti i njegov »izražaj«, npr. eliptične rečenice (str. 30, 29). U sudu nikad ne smiju nedostajati ni subjekt, ni predikat ni kopula (koja inače ima dvostruki smisao veze i tvrdnje). U tom je svakako bitna logička razlika prema pojmu, koji je nesamostalan, postoji samo u vezama »u koje je u sudovima uvršten«. Stoga »dva nepovezana pojma bez kopule ne bi još nikako predstavljali sud« (str. 30). Dakle, Filipovićevu pripomenutomu funkcionalnomu shvaćanju pojma pridolazi i nešto što bismo, prema Fregeu, mogli nazvati »nezasićenošću«, »dopunljivošću«, »nepotpunošću« funkcije. Zbog te bitne necjelovitosti, nesamostalnosti Filipović i naglašuje da pojam ne može biti logičan ili nelogičan, istinit ili neistinit (str. 29, 15). Ti pridjevci mogu pripadati tek sudu, koji je samostalan, cjelovit, potpun (»zasićen«).

Ipak, Filipović u tom vidi i jednu prednost za pojam. Iako je sam za se nesamostalan, necjelovit, on je upravo zbog toga »osnov i izvor svih mogućih veza i raznolikosti, koje sudovi pokazuju«. Upravo necjelovitost, dopunljivost pojma otvara različite moguće načine dopunjenja, 'zasićenja', koji se pak ostvaruju kad je pojam »vezan u sudu«. »I zato rješenje problema pojma predstavlja osnovno (fundamentalno) rješenje za razumijevanje svih logičkih procesa« (str. 15). Čini se da je Filipović i time, a ne samo prvim mjestom u izlaganju logike, usto i shvaćanjem pojma kao elementa suda, pojmu pridao veću važnost nego Bazala. Čini se da se logika može promatrati i tako kao da je pojam (prirok) u njezinu središtu, a da se ona bavi mogućim vezama i raznolikostima, nekim apriornim »poretkom mogućnosti«. Time smo, međutim, u središtu i današnjih diskusija o naravi logike.⁵⁵

⁵² Usp. H. Lotze, na nav. mj., str. 46–47, 136–137. Usp. i J. F. Herbart, na nav. mj., str. 87, M. W. Drobisch, *Logik*, 4. izd., Leipzig, 1875., str. 29–30, 39.

⁵³ Usp. npr. *Begriffsschrift*, str. X.

⁵⁴ Usp. uvodni članak G. Gabriela, *Lotze und die Entstehung der modernen Logik bei Frege*, u H. Lotze, nav. dj., str. XXV.

⁵⁵ Usp. rekonstrukciju »Frege–Gödelova« i Wittgensteinova shvaćanja logike u H. Wang: *What is Logic?*, u: *The Monist*, 77, 1994., str. 261–277 (osobito str. 265–266, 277).

LOGIKA U ALBERTA BAZALE S OSVRTOM NA PETRAS I FILIPOVIĆA

Sažetak

Članak se bavi osnovnim postavkama logike A. Bazale kao i njegovih nastavljača na tom području – M. Petrasa i V. Filipovića. Bazalino se shvaćanje logike vrlo dobro može rekonstruirati ponajprije na temelju njegove dosad neobrađene ostavštine. Riječ je o posrednom stajalištu između psihologizma i logizma. Također, Bazala se znatno oslanja na vrijednosnu logiku badenske novokantovske škole. Središte je Bazaline logike nauk o suda i četveročlani ustroj suda (subjekt, predikat, kopula, prihvaćanje/neprihvaćanje), pri čem se dobro očituje Bazalin »voluntaristički aktivizam«. Polazeći od Bazale teoriju je suda, vrlo sličnu onoj iz Bazaline ostavštine, razvio M. Petras, pri čem je moguć i povratni Petrasov utjecaj na Bazalu. Na Bazalinu logičku teoriju nastavlja, uz neke važnije razlike, npr. u shvaćanju odnosa suda i pojma, V. Filipović.

A. BAZALA'S LOGIC IN RETROSPECT TO PETRAS AND FILIPOVIĆ

Summary

The paper deals with the basic tenets of A. Bazala's logic and with his upholders in the field – M. Petras and V. Filipović. Bazala's understanding of logic may be quite well reconstructed on the basis of his hitherto unelaborated legacy. It is an intermediary viewpoint between psychologism and logicism with a strong leaning toward the logic of values of the Baden neo-Kantian school. The central issue of Bazala's logic is the theory of judgment and its four-part arrangement (subject, predicate, copula, conclusion), well representing voluntaristic activism. Starting from there, M. Petras developed a theory similar to Bazala's, and he might have influenced Bazala in turn. V. Filipović continues Bazala's logic theory, with some important differences, e.g. his understanding of the relation between judgment and concept.